

Andrzej Sędek
Uniwersytet Przyrodniczo Humanistyczny Siedlce
Wydział Humanistyczny
ORCID 0000-0003-1486-7417

Recepcja etyczno-społecznych idei Edwarda Abramowskiego w kulturze i świadomości społecznej II Rzeczypospolitej

Reception of Edward Abramowski's social ideas
in the culture and public awareness
of the Second Polish Republic

Abstrakt: W artykule przedstawiono funkcjonowanie idei Edwarda Abramowskiego w życiu intelektualnym, społecznym i politycznym II Rzeczypospolitej. Z przeprowadzonej analizy wynika, że wiele osób – pisarzy, ludzi kultury, działaczy społecznych odwoływało się do jego prac, które niewątpliwie wpłynęły na specyficzny klimat intelektualny dwudziestolecia międzywojennego.

Słowa kluczowe: abramowszczyzna, idee etyczno-społeczne Edwarda Abramowskiego, spółdzielczość, współdziałanie

Abstract: The article presents the functioning of Edward Abramowski's idea in the intellectual, social and political life of the Second Polish Republic. The analysis shows that many people - writers, people of culture, and social activists referred to his works, which undoubtedly influenced the specific intellectual climate of the interwar period.

Keywords: abramowszczyzna, Edward Abramowski's ethical and social ideas, cooperative movement, cooperation

Wprowadzenie

Edward Abramowski (właściwie Józef Edward Abramowski, 1868-1918) – filozof, socjolog, etyk, psycholog, teoretyk spółdzielczości, ale także działacz polityczny i bojownik o niepodległość, do dzisiaj

inspiruje wielu badaczy i myślicieli społecznych. Pozostawił po sobie bogatą spuściznę intelektualną, zawartą w licznych publikacjach: w książkach i artykułach zamieszczonych na łamach wielu pism specjalistycznych.

Na tle polskich myślicieli i działaczy ruchu socjalistycznego końca XIX i początków XX wieku postać Edwarda Abramowskiego wyróżnia się niezwykłą wszechstronnością; jest on, by za Nelą Samotyhową użyć renesansowego określenia, „uomo universale”¹. Ową wszechstronność działań i zainteresowań łączył Abramowski z oryginalnością własnej drogi życiowej, dalekiej od konformizmu i uległości wobec zastanych norm czy uznanych autorytetów. Jak pisze Bohdan Cywiński, był jednym z „niepokornych”, ale i (pomimo braku formalnego wykształcenia) „mędrce”². Wybitne właściwości intelektu, trawiący go ciągle twórczy niepokój, uporczywe dążenie do odkrywania coraz to nowych obszarów nauk społecznych godził Abramowski z wrażliwością na krzywdę warstw społecznie upośledzonych, z prężną potrzebą myślenia i działania na rzecz poprawy ich losu.

Wiele prac Abramowskiego znajdowało się w centrum publicznej debaty. Interesowały one nie tylko zwolenników, ale też mobilizowały i inspirowały krytyków jego poglądów i idei. Dla części z nich był zbyt lewicowy, inni bronili przed nim marksizmu, jak i socjalizmu w ogóle, zarzucając jego poglądom anarchizm lub utopizm. Krytyka spotykała się z reguły z gwałtowną reakcją ze strony zwolenników, którzy z dużym zaangażowaniem „bronili swojego Mistrza”. Warto tutaj zaznaczyć, że klimat intelektualny i erudycyjny epoki, w której żył i tworzył, sprzyjał prowadzeniu tego rodzaju dyskusji i polemik. Doktryny filozoficzne końca XIX wieku przenikały bowiem do literatury i publicystyki i stawały się tematem dyskusji i sporów nie tylko w środowiskach akademickich. Wpływały zarówno na kształtowanie indywidualnych postaw, ale też, a może przede wszystkim, inspirowały programy partii politycznych.

¹ N. Samotyhowa, *Edward Abramowski i jego poglądy na znaczenie dobra i piękna w przebudowie życia. Odczyt wygłoszony dn. 20 listopada 1928 r. w Kamienicy Ks. Mazowieckich na wieczorze poświęconym pamięci Edwarda Abramowskiego*, Wydawnictwo Towarzystwa Kultury Etycznej im. E. Abramowskiego, Warszawa 1931, s. 3.

² B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1996.

Abramowski stworzył własną, oryginalną doktrynę filozoficzną, w której centrum umieścił człowieka wraz z jego potrzebami. Z punktu widzenia potrzeb człowieka rozpatrywał też wszelkie zjawiska społeczno-polityczne, ekonomiczne i socjalne. Przyznając wartościom moralnym nadrzędną rolę w życiu jednostki i społeczeństwa, udowadniał, że rozwiązywanie problemów społecznych nie może obejść się bez refleksji etycznej.

Inspiracje literackie ideami i postacią Edwarda Abramowskiego

Abramowski wywarł silny wpływ na otoczenie zarówno swoim umysłem, jak i osobowością, co potwierdzają ludzie tej miary jak np. Maria Dąbrowska, Stefan Żeromski oraz wielu innych propagatorów jego idei społecznych. Odwołując się do filozoficznych, etycznych i społecznych poglądów Abramowskiego, wspomniani wyżej przedstawiciele literatury, poprzez złożone charakterystyki bohaterów swoich dzieł, popularyzowali idee myśliciela. Łączyły ich z Abramowskim bliskie relacje, o czym pisali m.in. Nela Samotyhowa, Stanisław Pigoń, Maria Dąbrowska.

Abramowski tworzył wiele programów, szkiców organizacyjnych, które w licznych odpisach krążyły wśród postępowej inteligencji, młodzieży i robotników. Składały się one z części założeniowej, w których przedstawiał na ogół przyczyny nędzy ludzkiej, następnie ukazywał możliwości wyzwolenia człowieka z tych ciężarów, proponując rewolucję moralną, będącą zapowiedzią i początkiem rewolucji politycznej. Praktyka z kolei miała za zadanie organizowanie wspólnot, w których realizowane będą zasady wzajemnej pomocy, braterstwa, przeciwstawianie się dobroczynności, filantropii i rządowej opiece (Związki Przyjaźni, komuny duchowe).

Żeromski, wrażliwy na ludzką nędzę, poszukujący sposobów zwalczania niesprawiedliwości jako pisarz i społecznik, zwrócił uwagę na poglądy społeczno-etyczne Abramowskiego, które stanowić miały podstawę nowej epoki humanizmu, gdzie myśl ludzką czyni „rodnikiem” świata zjawisk w ogóle, a sumienie „rodnikiem”

świata społecznego³. Dlatego też tak bardzo zainteresował się ideologią Abramowskiego, widząc w niej ideały, które prowadzić miały do ojczyzny wolnej, wielkiej i moralnie pięknej. Realizował je też tak, jak tego żądał Abramowski – w wizji artystycznej⁴.

W twórczości Żeromskiego odnaleźć można podstawowe idee społeczne Abramowskiego, takie jak dobroć i braterstwo, krzywda i sprawiedliwość społeczna, kwestia wolności i przymusu, relacji jednostka – państwo oraz problematykę spółdzielczości, traktowaną jako formę relacji międzyludzkich, a także rozumianą jako czynnik ekonomiczny odgrywający znaczącą rolę w odrodzeniu gospodarczym i społecznym Polski. Bohaterowie dzieł Żeromskiego są „skrojeni” według etyczno-społecznej doktryny Abramowskiego (np. Stanisława Bozowska, doktor Piotr, doktor Judym⁵, inżynier Korzecki i inni). W życiu kierują się oni normami etycznymi, z których najważniejsze to: widzieć brata w człowieku, czuć solidarność z pokrzywdzonymi i cierpiącymi. Kreowani bohaterowie wystrzegają się egoizmu, są altruistami, krytykują filantropię, widząc w niej poprawę własnego samopoczucia, a nie rzeczywistą pomoc.

Najpełniej świat idei zaproponowany przez Abramowskiego znajduje swoje odzwierciedlenie w *Ludziach bezdomnych*, gdzie główni bohaterowie – doktor Judym i inżynier Korzecki uosabiają niemal wszystkie cechy założeń etycznych Abramowskiego. Doktor Judym np. to empatyczny bohater, współodczuwający krzywdę i nędzę ludzi, solidaryzujący się z nimi, ale też czujący się odpowiedzialnym za ich los. Dlatego też Judym walczy samotnie, niszcząc własne szczęście. Korzecki z kolei jest bohaterem świadomym panoszącego się na świecie zła, brakuje mu sił do walki, dąży więc do śmierci.

W licznych recenzjach książki, która wzbudziła ogromne zainteresowanie, przedstawiono różne interpretacje. Jedna z nich głosiła, że skazując Korzeckiego na śmierć, autor *Ludzi bezdomnych*

³ S. Kawyn, *Edward Abramowski i jego idee w twórczości Żeromskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Pedagogiczne” 1959, z. XIII, s. 131.

⁴ Ibidem.

⁵ Istnieje hipoteza wskazująca, że protoplastą dra Judyma był dr Rafał Radziwiłłowicz, z którym Edward Abramowski współtworzył ruch spółdzielczy oraz Polskie Towarzystwo Psychologiczne i Warszawski Instytut Psychologiczny. Z Radziwiłłowiczem Żeromskiego łączyły więzi rodzinne, ponieważ jego żoną była Oktawia Radziwiłłowicz. Por. T. Nasierowski, *Żeromski, Strug, Dąbrowska a psychiatrzy wolnomularze*, Warszawa 1997, s. 32-42.

przedstawił krytyczne stanowisko wobec teorii Abramowskiego. Taka interpretacja wynikać mogła z faktu, że była to początkowa faza ich znajomości, dopiero bowiem po wydaniu tej publikacji relacje między nimi uległy pogłębieniu. Żeromski poprzez wprowadzenie postaci Kalinowicza, toczącego ciągle dyskusje z Korzeckim, chciał zilustrować atmosferę czasów, w których lektura broszur Abramowskiego (np. *Etyka a rewolucja*) budziły żywe dyskusje nad ich zawartością. Niektórzy recenzenci *Ludzi bezdomnych* w charakterystyce inżyniera Korzeckiego dopatrują się postaci (pierwowzoru) samego Abramowskiego. Zgodnie z programem nowej etyki Abramowskiego da się wyjaśnić także relacje łączące bohaterów *Dziejów grzechu*, Ewy Pobratymskiej i Łukasza Niepołomnickiego. Najważniejsze dla analizy tej powieści z pozycji etycznych jest stwierdzenie, że każda szczerą miłość powinna budzić jednakowy szacunek, zarówno ślubna, jak i nieślubna. Zło w miłości zjawia się wtedy tylko, gdy jest krzywda kogoś – pisał Abramowski⁶.

Po 1906 roku Abramowski, rozczarowany efektami rewolucji rosyjskiej dla sprawy przebudowy porządku publicznego i ustroju społecznego, skierował swoje zainteresowania na badanie zjawisk życia społecznego i psychicznego. Wszedł w krąg badań metafizyki doświadczalnej – podświadomości, pamięci, intuicji. Wyniki badań eksperymentalnych publikował w postaci artykułów oraz prac zwartych (*Badania nad pamięcią, Źródła podświadomości i jej przejawy*). Wiedzę z tej dziedziny popularyzował wśród przyjaciół, do których należał również Żeromski. Echa tej problematyki odnaleźć można na kartach *Dziejów grzechu*, najczęściej w prezentowaniu złożonych charakterystyk bohaterów. Dlatego autor włączał w treść książki drobne opisy zjawisk sennych, majaków i przeczuc. „...Z predylekcją wracać będzie Żeromski do tego nowo ujawnionego zachwyty powieściopisarskiego (...). Wszędzie tu wolno widzieć odpowiedniki egzaltowanych, sugestywnych urzeczeń myślowych Abramowskiego z ostatniego dziesięciolecia jego niespokojnej działalności”⁷.

⁶ E. Abramowski *Filozofia społeczna*, Warszawa 1965, s. 62.

⁷ S. Pigoń, *Głosy sprzed wieku. Szkice z dziejów procesu filareckiego*, Wilno 1924, s. 223.

Zgodnie z ideologią społeczno-etyczną Abramowskiego w głębi duszy człowieka istnieje bogate życie podświadome (kolebka myśli), z której biorą początek zjawiska społeczne. Ponieważ Abramowski należał do osób, które natychmiast wdrażają swoje pomysły w praktyce, przystępuje on do organizacji wolnych stowarzyszeń, wspólnot, związków przyjaźni, spółdzielni. W organizacjach tych mają być zaspokojone potrzeby materialne, ale też realizowane ideały braterstwa, wolności i dążenia do szczęścia ludzi.

Zgodnie z założeniem autor *Dziejów grzechu* ukazuje budowę „falansterów” Bodzanty. Bohaterka powieści – Ewa dostaje się do tej organizacji z potrzeby moralnych poszukiwań, chcąc zmazać swój grzech, a poprzez wzajemną pomoc i solidarność współtworzyć nowy ład społeczny. Wraz z ukazaniem się *Dziejów grzechu* (1908) zyskują charakterystyki psychologiczne bohaterów literackich. Dotychczasowe biografie postaci przedstawiał autor jako osoby wprowadzie wrażliwe na zło, ale walczące z nim samotnie, bez zdolności do organizowania się, zgorzkniałe i zrozpaczone (np. doktor Judym, inżynier Korzecki). Formą walki ze złem w *Dziejach grzechu* staje się wyzwalenie dobra w człowieku poprzez organizowanie życia wokół komun, w których panuje wspólnota pracy i myśli, a więc w oparciu o teorię Abramowskiego.

Mimo wzajemnej fascynacji drogi życiowe Abramowskiego i Żeromskiego rozchodzą się. Konkurencyjna okazała się dla Żeromskiego teoria Jerzego Sorela, twórcy syndykalizmu, którą zainteresował się w czasie pobytu we Francji. Z tego też powodu zmieniają się bohaterowie jego kolejnych utworów, a przykładem jest charakterystyka postaci Cezarego Baryki z utworu *Przedwiośnie*. Autor omawiając problem kształtu odrodzonego państwa polskiego, zastanawia się, czy możliwa jest adaptacja ideologii Abramowskiego w niepodległym kraju. Wiele rozwiązań Żeromskiego było nierealnych, poza spółdzielczością, którą akceptował, włączając się w jej rozwój m.in. poprzez publikacje artykułów wyjaśniających i popularyzujących te idee (po 1918 roku). Abramowski pozostał jednak we wspomnieniach jako znakomity uczoney i autorytet moralny dążący do likwidacji państwa zaborczego, marzący o wolnym kraju. Przeprowadzając rozmowę Baryki z Gajowcem, Żeromski ukazał prawdopodobnie takie same różnice, jakie tkwią pomiędzy nim a Abramowskim, co Kawyn

ujął następująco: „Tak przeszedł Abramowski w Żeromskiego (...) we wspomnienie jasnego ducha młodości”⁸.

Problematyka ta, jak pisze Stanisław Pigoń, wymaga dalszych badań, gdyż dotychczasowe opracowania z pozycji nawet psychoanalitycznych przeoczyły wpływ naukowego dorobku Abramowskiego na twórczość Żeromskiego. Myśl Abramowskiego miała wpływ na kształtowanie poglądów osób ze świata kultury. Uczony cieszył się np. wielkim uznaniem Marii Dąbrowskiej, która pisała: „Mało ludzi zna Abramowskiego. Mało ludzi wie jak dalece wszystkie dziedziny wiedzy i propagandy, którymi się zajmował, łączyły się w nim w harmonijną całość i tworzyły razem przejmująco piękną naukę o człowieku, o jego wartości, o istocie życia i szczęścia”⁹.

Chociaż rodowód ideowy myśli społeczno-politycznej Dąbrowskiej jest wielowątkowy, to jednym z ważniejszych wydaje się być ten związany z ruchem filareckim polskiej młodzieży uniwersyteckiej w Belgii. Życie ideowe polskiej młodzieży było niezwykle bogate, a pisarka odegrała znaczącą rolę w pracach Stowarzyszenia Polskiego im. J. Lelewela, na ideologię którego wpływały koncepcje Abramowskiego. Jedną z nich, mającą wpływ na ukształtowanie postawy społecznej pisarki, były idee kooperatywne, które zgłębiała, studiując zagadnienia spółdzielcze, jak też zdobywając umiejętności praktyczne poprzez codzienną obserwację tego ruchu w Belgii.

Popularyzowała myśl spółdzielczą i etyczną Abramowskiego w wydawnictwach spółdzielczych, w prasie społeczno-kulturalnej, ale też i w swojej najbardziej znanej powieści *Noce i dnie*, portretując postać Tytusa Niechcica i nadając mu cechy tego wybitnego myśliciela i działacza. Na związki pisarki z myślicielem wskazuje również fragment *Nocy i dni*, kiedy to Agnsia Niechcicówna, powracając z Warszawy po egzaminach maturalnych, przywozi książkę Abramowskiego do serbinowskiej biblioteki. Podejmowane problemy, ale też sposoby ich przedstawiania i rozwiązywania wskazują na pokrewieństwo filozoficzne pisarki z Abramowskim. Idee tego myśliciela ukształtowały światopogląd młodej studentki

⁸ S. Kawyn, *Edward Abramowski...*, s. 141.

⁹ M. Dąbrowska *Życie i dzieło Edwarda Abramowskiego*, Łódź 2014, s. 12.

oraz nadały kształt i kierunek jej twórczości. Nic więc dziwnego, że pisała o nim: „Dzieła jego były jedną z tych rzeczy na świecie, które natchnęły mnie wielkim entuzjazmem do życia, i chciałabym, żeby tego doświadczyli wszyscy”¹⁰.

Dąbrowska podziela przede wszystkim jego poglądy związane z kooperatywnym, uważając, że spółdzielczość wyeliminuje wady ustroju kapitalistycznego i państwowego. Wierzyła, że na drodze rewolucji moralnej, a nie walki klasowej, poprzez kooperację lud pracujący wyzwoli społeczeństwo spod opieki państwa. Uważała, że najwyższy sens życiu nadają wartości społeczno-moralne, czyli dbałość o relacje człowieka z innymi ludźmi i światem.

Jako artystka odniosła wielki sukces innymi formami wypowiedzi niż publicystyka, dowodem są np. utwory *Ludzie stamtąd*, *Noce i dni*. Była zdeklarowaną zwolenniczką wolności literatury i sztuki, co świadczy o głębokich i trwałych powiązaniach tej idei estetycznej z systemem przekonań Abramowskiego. Apeluje również, używając emocjonalnych sformułowań, by przerwać pierścień milczenia wokół jego postaci. Wobec tego „płomiennego reformatora życia” nikt nie odnosił się obojętnie, zawsze wzbudzał jakieś uczucia – pozytywne lub negatywne, ktokolwiek zetknął się z nim bezpośrednio lub poprzez lekturę jego pism¹¹. W podobnym tonie omówiła poglądy estetyczne Abramowskiego, w pełni je aprobując¹².

Podobnie jak Dąbrowską, również Nelly Samotyhową łączyły z Abramowskim wspólne poglądy na istotę sztuki i jej rolę w życiu etycznym. Sztuka, ich zdaniem, zdolna jest przeobrazić duszę ludzką i nie jest zależna od żadnych doktryn i nakazów wywodzących się z innych, pozaartystycznych źródeł. Samotyhowa, będąc uczennicą, entuzjastką i propagatorką jego doktryny, walczyła o powszechny szacunek dla swojego duchowego przywódcy, prezentując swoje spojrzenie na sztukę.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ M. Dąbrowska, *E. Abramowski jako psycholog*, „Wiadomości Literackie”, 4 maja 1924.

¹² M. Dąbrowska, *E. Abramowski jako esteta*, „Wiadomości Literackie”, 20 maja 1924.

Popularyzatorzy idei społecznych Abramowskiego

Bezpośrednie zetknięcie się z działalnością Abramowskiego wywarło duży wpływ na kształtowanie się poglądów Heleny Radlińskiej, o czym niejednokrotnie informowała, podkreślając znaczenie jego ideologii dla podejmowanych przez nią prac¹³. Wśród nich wybija się na plan pierwszy przede wszystkim sprawa wolności słowa, zebrań, strajków i stowarzyszeń, jak też wolnej szkoły. Wszystkie te prace miały wspólny cel, sformułowany przez Abramowskiego, proponującego organizowanie się społeczeństwa do walki z rządem nie w drodze walki bezpośredniej, lecz bojkotu państwa i budowania własnych organizacji społecznych. Kadre tych organizacji stanowili uczniowie „kół etyków”, nazywani „abramowszczykami”, oraz członkowie „komun duchowych”. W pracach Związku Towarzystw Samopomocy Społecznej Radlińska odegrała ogromną rolę, jako kontynuatorka politycznych i moralnych wskazań Abramowskiego upowszechniają jego idee w praktyce.

Koncentrowała się głównie na sprawach związanych z oświatą i kulturą, co było zbieżne z ówczesną aktywnością Abramowskiego i przekonaniem liderów, że rozwój oświaty daje możliwość przygotowania się do długofalowej walki z caratem nie na drodze rewolucyjnej, ale poprzez budowanie instytucji „rozsadzających więzy niewoli”. Wszystkie zaproponowane przez Abramowskiego i kontynuowane przez Radlińską prace okazały się niezwykle efektywne z perspektywy przyszłościowej. Zarówno niezależna oświata, jak i samorządny ruch chłopski, z którym wiele wspólnego miała Radlińska, oraz spółdzielczość były doskonałymi inwestycjami dla rozwoju kraju. Radlińska była pionierką w wyzwalaniu aktywności społecznej i kulturalnej jednostek przy pomocy wychowanych przez siebie działaczy, a wdrażając myśl Abramowskiego, wpływała na

¹³ H. Radlińska, *Wspomnienia uczennicy*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską*, red. B. Nawroczyński, t. II, Warszawa 1934, s. 391; H. Radlińska, *Koło Wychowawców*, [w:] *ibidem*, s. 76-113, eadem, *Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej*, [w:] *ibidem*, s. 122-151. Helena Radlińska jest wymieniana wśród członków Towarzystwa Kultury Etycznej im. E. Abramowskiego. Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Protokoły zebrań Zarządu i ogólne, zespół I-6, Towarzystwo Kultury Etycznej, jednostka nr 5.

kształtowanie się pozytywnych zjawisk społecznych i psychometrycznych zarówno po 1905 roku, jak też już w wolnej Polsce po 1918 roku.

Odbiór prac Abramowskiego, jak też jego osoby nacechowany był pozytywnymi emocjami, zwłaszcza wśród jego najbliższych współpracowników, do których należeli: Kazimierz Pietkiewicz, Stanisław Wojciechowski oraz Konstanty Krzeczkowski. Szczególnie oddany był mu K. Pietkiewicz, przypisujący Abramowskiemu największe zasługi dla rozwoju ruchu robotniczego oraz dla sprawy niepodległości Polski. Przyjaźń ugruntowana była latami znajomości i współpracy już od czasów studenckich, począwszy od wspólnych działań konspiracyjnych, poprzez udział w ruchu robotniczym, aż po „walkę o powszechny szacunek” dla swego mistrza duchowego już po jego śmierci.

Pod wpływem rozważań etycznych Abramowskiego znajdował się jego przyjaciel i współpracownik, Stanisław Wojciechowski, przyznając, że wpłynął on nie tylko na krystalizowanie się poglądów, ale też pośrednio na wybór drogi życiowej. Jako działacz w ruchu robotniczym i współzałożyciel PPS przeszedł podobną drogę jak większość „niepokornych”, wrażliwych na krzywdę społeczną i ucisk narodowy, co w tamtych czasach stanowiło moralny obowiązek każdego intelektualisty. Pod wpływem lektury *Zagadnień socjalizmu* zainteresował się organizacją ruchu spółdzielczego, co w konsekwencji doprowadziło do tego, iż z całą energią poświęcił się pracy na rzecz krzewienia spółdzielczości w Polsce. Do osób zafascynowanych Abramowskim należał też Konstanty Krzeczkowski, biograf i popularyzator jego myśli. Za największe jego osiągnięcie uważa się zebranie i opublikowanie wszystkich pism tego kontrowersyjnego, wywołującego gorące dyskusje wśród zwolenników i przeciwników działacza i myśliciela¹⁴.

¹⁴ Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej w opracowaniu i z przedmową K. Krzeczkowskiego. Tom I zawiera *Pisma ekonomiczne*; tom ten poprzedzony jest studium *Edward Abramowski 1868-1918*, Warszawa 1924.

- E. Abramowski, *Pisma*, t. II, Warszawa 1924.

- Idem, *Pisma*, t. III, Warszawa 1927.

- Idem, *Pisma*, t. IV, Warszawa 1928, wznowiono w roku 1938 pod innym tytułem: *Edward Abramowski. Pisma popularne i publicystyczne*.

Oprócz wymienionych materiałów wydano oddzielnie: K. Krzeczkowski *Dzieje życia i twórczości Edwarda Abramowskiego*, Warszawa 1933.

Ogromnym zainteresowaniem cieszyła się działalność Abramowskiego z zakresu badań psychologicznych. Prace psychologiczne autora *Teorii jednostek psychicznych* spotkały się z dużym zainteresowaniem także za granicą i były referowane na łamach specjalistycznych czasopism, głównie francuskich i belgijskich, a do jego twórczości w latach pięćdziesiątych XX wieku odwoływał się m.in. Jean Paul Sartre. Badania psychologiczne obejmowały nie tylko zjawiska pamięci i podświadomości, dotyczyły też niemal wszystkich dziedzin psychologii, zajmował się zagadnieniami uwagi, myślenia, wyobrażeń, procesów wolicjonalnych i uczuć. Opracował teorię percepcji, a także wniósł wkład w rozwój metodologii badań, opracowując oryginalną metodę skojarzeń. Adam Cygielstrejch, jego współpracownik w Pracowni Psychologicznej, przypomniał, w jakich warunkach tworzył i pracował Abramowski w ciągu ostatnich lat życia, zmagając się z chorobą. „Dziś śmiało możemy powiedzieć jedno: ostatnie prace Abramowskiego – jego psychologia myślenia oraz metafizyka doświadczalna – to plan naukowy, wydarty przez Abramowskiego śmierci”¹⁵.

W tym miejscu warto poruszyć problem psychologii Abramowskiego i jej związku z twórczością Korczaka, prezentowaną w jego licznych dziełach. Relacje te, jak zauważa Andrzej Mencwel, nie zostały dotąd zbadane¹⁶. W książkach dla dzieci Korczak popularyzuje przede wszystkim swoją postawę, której najważniejszym celem życia jest realizacja idei człowieczeństwa – pisze Mencwel, dodając, że postaw takich nie kształtują żadne lektury, ale ludzie oraz „chemia ich wzajemnych oddziaływań”. Lektury pozwalają tylko uświadomić sobie ten problem. Postawa kształtuje się przez całe życie, podobnie jak wspomniana chemia wzajemnych oddziaływań, rozpoczynająca się od narodzin, a kończąca się wraz ze śmiercią. „Być może, jak widział to Korczak, mają w niej swój udział przodkowie, przekazywane nam impulsy ich doświadczeń”¹⁷. Koncepcja „pamięci gatunkowej” nasuwa się sama jako ośrodek problemowy ewentualnych badań

¹⁵ A. Cygielstrejch, *Twórczość psychologiczna Edwarda Abramowskiego*, „Przegląd Filozoficzny” 1919, nr 1-2, s. 12.

¹⁶ A. Mencwel, *Etos lewicy. Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Warszawa 2009, s. 252.

¹⁷ Ibidem, s. 241.

obecności myśli Abramowskiego w kręgu Korczaka – konkluduje Mencwel.

Idee Edwarda Abramowskiego w praktyce życia społecznego w dwudziestoleciu międzywojennym

W Polsce międzywojennej idea kooperatyźmu Abramowskiego była szczególnie bliska działaczom ruchu ludowego i spółdzielczego. Jednym z nich był Ignacy Solarz (1891-1940), współtwórca polskich uniwersytetów ludowych¹⁸. Był on przekonany, że poprzez kształcenie i wychowanie młodzieży wiejskiej można realizować ideały społecznej sprawiedliwości, a poprzez rozwijanie różnych form spółdzielczości wpływać na wzrost poziomu gospodarczego i kulturalnego polskiej wsi. Spółdzielczość była dla niego zarówno drogą do polepszenia sytuacji ekonomicznej na wsi, jak też istotnym czynnikiem kulturotwórczym, rozumianym jako proces kształtowania własnego losu za pomocą odpowiednich metod wychowawczych, charakterystycznych dla spółdzielczości. Solarz nawiązał współpracę z Centralnym Związkiem Kółek Rolniczych i Związkiem Młodzieży Wiejskiej, w wyniku czego został kierownikiem Uniwersytetu Ludowego w Szycach. W 1924 roku powstał Wiejski Uniwersytet Ludowy w Szycach koło Krakowa, zwany od 1930 roku Wiejskim Uniwersytetem Orkanowym. Dużą rolę odegrał tutaj Związek Nauczycielstwa Polskiego Szkół Powszechnych, który placówkę objął patronatem. Jako prekursor uniwersytetów ludowych w Polsce, których oferta oświatowa skierowana była do dorosłej młodzieży wiejskiej, Solarz znalazł się w grupie wybitnych oświatowców działających na rzecz tej warstwy społecznej (do której należała też m.in. H. Radlińska). Inicjatywy Solarza miały na celu aktywizowanie wiejskich społeczności, zgodnie z przesłaniem Abramowskiego, że rozwój nowego człowieka i jego wszechstronny rozwój jest możliwy na drodze współpracy, współdziałania. Tworzenie demokracji „od dołu”, czyli poprzez członków określonej społeczności, umożliwia, jego zdaniem, wyzwolenie od wszelkich form wyzysku oraz zapewnia swobodę i własność¹⁹.

¹⁸ J. Miąso, *Historia wychowania wiek XX*, t. I, Warszawa 1980, s. 164-166.

¹⁹ Zob. E. Abramowski, *Braterstwo, solidarność, współdziałanie. Pisma spółdzielcze i stowarzyszeniowe*, wyb. i oprac. R. Okraska, Łódź 2009, s. 75.

„Ustrój wspólności”, znoszący wyzysk i walkę klas, jest gwarantem rozwoju indywidualności – pisał Abramowski²⁰.

Solarz w ramach swojej działalności oświatowo-wychowawczej i spółdzielczej nawiązywał do tworzonych przez Abramowskiego Związków Przyjaźni, które pełniąc rolę wychowawczą, przygotowywały do moralnego życia społecznego poprzez wszechstronną wzajemną pomoc w życiu codziennym w duchu przyjaźni²¹. Nawiązując do teoretycznych wskazań, Abramowski podkreślał znaczenie kooperacji dla kształtowania pożądanых cech charakteru, takich jak np.: umiejętności współpracy i samokontroli, eliminowanie zachowań egoistycznych, kształcenie odpowiedzialności²². Postulat ten realizował Solarz, organizując życie młodzieży mieszkającej w internacie w taki sposób, który przypominać miał życie w rodzinie, gdzie odbywa się kształtowanie optymalnych postaw moralnych. Korzystając dodatkowo z dorobku duńskich doświadczeń pedagogicznych, adaptował je do polskich warunków, oczekując, że tym sposobem wpłynie na rozwiązanie wielu problemów trapiących polskie społeczeństwo.

Liczne inicjatywy Solarza aktywizowały społeczność wiejską, czego przykładem było np. założenie w 1933 roku Spółdzielczej Książnicy Gackiej, gromadzącej bogaty księgozbiór pochodzący ze składek członkowskich, udostępniając go słuchaczom. Powołana Spółdzielczość Koszykarska w Gaci miała z kolei za zadanie skupić najbiedniejszych mieszkańców wsi, by zaoferować im naukę zawodu i pracę w koszykarstwie. Otwarty na nowe doświadczenia zagraniczne, Solarz wzbogacał je i dostosowywał do polskich warunków. Jego m.in. staraniem utworzono pierwszą Spółdzielnię Zdrowia w Markowej w 1936 roku, obejmującą swoim zasięgiem sąsiednie miejscowości. Oferta prac obejmowała profilaktykę zdrowotną, koncentrującą się na walce z chorobami zakaźnymi, głównie z gruźlicą, upowszechnianiem higieny i terapii leczniczej. Towarzyszyła przychodni adekwatna do owych czasów infrastruktura – gabinety: lekarski i dentystyczny oraz apteka. Wykłady o tematyce prozdrowotnej oraz zaopatrywanie członków spółdzielni w literaturę z tego

²⁰ Ibidem, s. 43 i n.

²¹ Zob. E. Abramowski, *Odczyt o Związkach Przyjaźni 6 maja 1917*, [w:] *Braterstwo...*, s. 235-240.

²² J. Solarz, *Współżycie w uniwersytecie ludowym*, „Praca Oświatowa” 1936, nr 4.

zakresu wpływały niewątpliwie na wzrost świadomości zdrowotnej mieszkańców wsi. Jedną z inicjatyw Solarza dotyczyła powstania Spółdzielni Drzewnej „Współdziałanie Chłopskie” z siedzibą w Żołyńni, obejmującą również siedem sąsiednich powiatów (1937). W rok później został prezesem Rady Okręgowej na Rzeszowszczyznę Spółdzielni Spożywców „Społem”. Solarz jako dobry organizator, charakteryzujący się dużymi zdolnościami pedagogicznymi, potrafił zjednoczyć wokół siebie ludzi, których potrzeby odczytywał bezbłędnie²³.

Po odzyskaniu niepodległości ruch spółdzielczy, inspirowany m.in. ideami kooperatywnymi Abramowskiego, objął setki tysięcy uczestników. Idee jego docierały do szerokich rzesz i liderów rozmaitych inicjatyw społecznych. Powstawały liczne uniwersytety ludowe oraz domy społeczno-ludowe, w których organizowano świetlice i biblioteki, teatry i zespoły muzyczne, prowadzono różnego rodzaju kursy. W placówkach tych propagowano szeroko rozumianą kulturę, nie tylko ludową, ale też narodową i ogólnoludzką. Instytucje te wyzwały aktywność mieszkańców wsi i stanowiły szkołę samorządowego działania, służąc w dużej mierze rozwojowi ruchu spółdzielczego. „W ciągu dwudziestolecia międzywojennego spółdzielczość stała się ruchem popularnym, akceptowanym przez społeczeństwo (także mniejszości narodowe i państwo)”²⁴ – pisze Zofia Chyra-Rolicz. Podaje, że w pierwszych latach niepodległości co trzeci, a w końcu lat trzydziestych – co drugi rolnik był członkiem jakiejś spółdzielni. Wysoko też plasowała się Polska, zajmując w tym czasie piąte miejsce w Europie pod względem liczby członków różnych spółdzielni. Autorka wymienia najbardziej cenione organizacje spółdzielcze, takie jak: Lubelska Spółdzielnia Spożywców, Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa, stanowiąca „swoisty koncern spółdzielczy” łączący zaspokojenie materialnych potrzeb mieszkańców z szeroką działalnością oświatową i kulturalną.

Spółdzielczość, zdaniem Zofii Chyry-Rolicz, stanowiła ważny czynnik stabilizacji państwa, będąc istotnym partnerem aparatu państwowego. Dlatego też organizacje spółdzielcze skupiały się nie tylko na rozwiązaniu lokalnych problemów społecznych, ale też

²³ M.G. Brodziński, *Oblicza polskiej spółdzielczości wiejskiej*, Warszawa 2014, s. 81.

²⁴ Z. Chyra-Rolicz, *Doświadczenia spółdzielczości – źródłem inspiracji*, [w:] *Oczekiwane wartości w polityce*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 2005, s. 90.

uczestniczyły w polityce państwa, jak np. udział w pracach związanych z wychodzeniem z kryzysu przełomu lat 20. i 30. XX wieku. W miastach powstającego wówczas Centralnego Okręgu Przemysłowego spółdzielcy „Społem” rozwijali sieć swoich placówek. Swoim oddziaływaniem objęli także polską wieś, stwarzając młodzieży zwłaszcza perspektywy zatrudnienia, a co za tym idzie zabezpieczenia godziwych warunków życia. Działo się to w dużej mierze pod wpływem myśli Abramowskiego, które docierały do liderów różnorodnych inicjatyw społecznych za pośrednictwem opinii wielu wybitnych osób, a i sami spółdzielcy uważali go za „ojca założyciela”.

Zakończenie

Twórczość Edwarda Abramowskiego miała bezpośredni wpływ na życie intelektualne, społeczne i polityczne II Rzeczypospolitej. Z przeprowadzonej analizy wynika, że wiele osób – pisarzy, ludzi kultury, działaczy społecznych odwoływało się do jego prac. Żeromski, jako autor programów społeczno-politycznych oraz wielu utworów literackich, dał w nich dowód, że korzystał z inspiracji Abramowskiego. Pisał w *Przedwiośniu* o nim: „Nauczał i wierzyliśmy mu ślepo, stworzyliśmy dzięki jego nauce wiele rzeczy i dzieł wysoce wartościowych. Zorganizowaliśmy masę ludzi w doskonale stowarzyszenia. Ludzi ciemnych przetworzyliśmy na światłych obywateli”²⁵.

Największa entuzjastka i propagatorka ruchu spółdzielczego – Maria Dąbrowska – porównując literaturę zagraniczną poświęconą temu zagadnieniu ze skromnymi „dziełkami” Abramowskiego, twierdziła, że „nie ustępują one merytorycznie tej pierwszej, zważywszy na fakt, że były one z polotem twórczej myśli oraz elegancji formy”²⁶ i szeroko rozpowszechnione w Europie.

Podobnie pisał Krzeczkowski: „Kooperacja zyskała w nim niepospolitego teoretyka i świetnego propagatora – człowieka, który nie powtarzał znanych prawd, lecz budował własną śmiałą teorię

²⁵ S. Żeromski, *Przedwiośnie*, Warszawa 1985, s. 254 i 256-257.

²⁶ M. Dąbrowska, *Pisma rozproszone*, t. I, Kraków 1964, s. 175.

i ideologię kooperatywności²⁷. W środowiskach inteligenckich, młodzieżowych, częściowo robotniczych i chłopskich hasła związane z propagowaniem braterstwa, równości, współdziałania odpowiadały nastrojom mieszkańców kraju, który odzyskał wolność.

Do interesujących, ale nieuwzględnionych w artykule (z uwagi na ograniczenia formalne) zagadnień należy kwestia związków ideowych między Józefem Piłsudskim a Edwardem Abramowskim, szczególnie zaś informacje dotyczące sanacji moralnej. Sanacja moralna głoszona przez Józefa Piłsudskiego odwoływała się, zdaniem Bohdana Urbankowskiego, do idei rewolucji moralnej Edwarda Abramowskiego²⁸. Idea „sanacji państwa” (łac. *sanatio*, „uzdrowienie”) została użyta po raz pierwszy przez Adama Skwarczyńskiego, głównego ideologa obozu sanacyjnego²⁹. Odwoływał się on także do projektu Abramowskiego *Związku Rycerstwa Rzeczypospolitej*³⁰. Powołał w 1930 roku niejawną (o charakterze paramasońskim) *Zakon Dobra i Honoru Polski*, stawiający sobie za cel wypracowanie nowego ustroju, opierającego się na zasadach moralnych i podporządkowaniu interesów osobistych interesom państwa³¹.

Bibliografia

Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Protokoły zebrań Zarządu i ogólne, zespół I-6, Towarzystwo Kultury Etycznej, jednostka nr 5.

Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, Spuścizna Edwarda Abramowskiego (nieopracowana), *Związek Rycerstwa Rzeczypospolitej* – rękopis.

Abramowski E., *Pisma*, t. II, Warszawa 1924.

Abramowski E., *Pisma*, t. IV, Warszawa 1928.

Abramowski E., *Filozofia społeczna*, Warszawa 1965.

Abramowski E., *Pisma*, t. III, Warszawa 1927.

²⁷ K. Krzeczowski, *Dzieje życia i twórczości Edwarda Abramowskiego*, Warszawa 1933, s. 48.

²⁸ B. Urbankowski, *Józef Piłsudski. Marzytel i strateg*, Poznań 2014, s. 879.

²⁹ A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867-1935*, Warszawa 2017, s. 684-685.

³⁰ W spuściznie Edwarda Abramowskiego, znajdującej się w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, zachował się rękopis Związku Rycerstwa Rzeczypospolitej wraz z zapiskiem o liście członków organizacji, który w tym zasobie nie został odnaleziony.

³¹ R. Okraska, *Adam Skwarczyński – moc woli*, [w:] JPilsudski.org, <http://jpilsudski.org/artykuly-ii-rzeczpospolita-dwudziestolecie-miedzywojnie/mysl-polityczna/item/1390-adam-skwarczyński-moc-woli> [01.04.2018].

- Brodziński M.G., *Oblicza polskiej spółdzielczości wiejskiej*, Warszawa 2014.
- Cygielstrejch A, *Twórczość psychologiczna Edwarda Abramowskiego*, „Przegląd Filozoficzny” 1919, nr 1-2.
- Garlicki A., *Józef Piłsudski 1867-1935*, Kraków 2017.
- Chyra-Rolicz Z., *Doświadczenia spółdzielczości – źródłem inspiracji*, [w:] *Oczekiwane wartości w polityce*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 2005.
- Cywiński B., *Rodowody niepokornych*, Warszawa 1996.
- Dąbrowska M., *Życie i dzieło Edwarda Abramowskiego*, Łódź 2014.
- Dąbrowska M., *E. Abramowski jako psycholog*, „Wiadomości Literackie”, 4 maja 1924.
- Dąbrowska M., *E. Abramowski jako esteta*, „Wiadomości Literackie”, 20 maja 1924.
- Dąbrowska M., *Pisma rozproszone*, t. I, Kraków 1964.
- Kawyn S., *Edward Abramowski i jego idee w twórczości Żeromskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Pedagogiczne” 1959, z. XIII.
- Krzczkowski K. *Dzieje życia i twórczość Edwarda Abramowskiego*, Warszawa 1933.
- Mencwel A., *Etos lewicy. Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Warszawa 2009.
- Miłoś J., *Historia wychowania wiek XX*, t. I, Warszawa 1980.
- Nasierowski T., *Żeromski, Strug, Dąbrowska a psychiatrzy wolnomularze*, Warszawa 1997.
- Okraska R., *Adam Skwarczyński – moc woli*, [w:] JPilsudski.org, <http://jpilsudski.org/artykuly-ii-rzeczpospolita-dwudziestolecie-miedzywojnie/mysl-polityczna/item/1390-adam-skwarczyński-moc-woli> [01.04.2018].
- Pigoń S., *Głosy sprzed wieku. Szkice z dziejów procesu filareckiego*, Wilno 1924.
- Radlińska H., *Koło Wychowawców*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską*, red. B. Nawroczyński, t. II, Warszawa 1934.
- Radlińska H., *Wspomnienia uczennicy*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską*, red. B. Nawroczyński, t. II, Warszawa 1934.
- Radlińska H., *Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej*, [w:] *Nasza walka o szkołę polską*, red. B. Nawroczyński, t. II, Warszawa 1934.

- Samotyhowa N., *Edward Abramowski i jego poglądy na znaczenie dobra i piękna w przebudowie życia. Odczyt wygłoszony dn. 20 listopada 1928 r. w Kamienicy Ks. Mazowieckich na wieczorze poświęconym pamięci Edwarda Abramowskiego*, Warszawa 1931.
- Solarz J., *Współzycie w uniwersytecie ludowym*, „Praca Oświatowa” 1936, nr 4.
- Urbankowski B., *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*, Poznań 2014.
- Żeromski S., *Przedwiośnie*, Warszawa 1985.